

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

מבוא כללי: כשהיהדות פגשה את ההלניזם

לאורך ההיסטוריה חצו כובשים רבים את ארץ ישראל. חלקם כבשו אותה ועברו, אחרים כבשו ונשארו, מי למעט שנים ומי למאות שנים. אולם כשההלניזם נכנס לארץ ישראל לראשונה ב-333 לפני הספירה, נדמה היה שמדובר בכיבוש תרבותי ולא רק בכיבוש צבאי של חבלי הארץ.

כשמסתכלים על התקופה ההלניסטית בארץ ישראל, מהכיבוש היווני ב-333 לפני הספירה, דרך הכיבוש הרומי ועד לתחילת התקופה הביזנטית, ב-324 לספירה, מוצאים שבמהלך כ-650 השנים הייתה השפעה זוחלת של התרבות הזרה לתוך התרבות היהודית. את ההשפעה הזאת אפשר לזהות בשמות, במבנים, בחוקים, בארכיטקטורה ועוד. כמו כן, אפשר למצוא את כניסתה של התרבות החדשה לארון הספרים היהודי, ואכן, במשנה ובתלמוד נמצא לא אחת את המתח הזה ואת הניסיון של הרבנים לעמוד בפרץ ולהתריע על הגבול הנכון.

איזהו חכם?

מקובל להגדיר הלניזם כהתפשטות התרבות היוונית מזרחה ומיזוגה עם התרבויות המקומיות. בשנת 334 לפני הספירה יצא אלכסנדר הגדול ממקדוניה למסע כיבושים. בתוך כעשר שנים השתלט על כל הממלכה הפרסית, עד הודו במזרח, והקים ממלכה חדשה, הלנית. אף שאלכסנדר יצא לקרב בשם התרבות ההלנית ונלחם בזו הברברית, הוא נחשף לתרבויות המקומיות, הוקסם מהן וביקש לשלב בתרבות ההלנית.

אלכסנדר מוקדון חי חיים קצרים, 33 שנה בלבד, אך הצליח בתקופה קצרה זו להקים אימפריה שחלשה על שטחים עצומים; בכך היה הגורם העיקרי ליצירת העולם ההלניסטי. הוא היה תלמידו של אריסטו ונתפס כאדם משכיל; הקים שלטון מקומי במקום השלטון שהרס, וניסה להיות ידידותי כלפי התושבים המקומיים. שני צדדים אלה בדמותו של אלכסנדר מוקדון באים לידי ביטוי גם בתיאוריו בספרות חז"ל: מחד כובש אדיר שהגיע כמעט לכל מקום שהאדם יכול להגיע אליו, ומאידך, היותו משכיל וקשוב לאוכלוסייה שכבש.

"עשרה דברים שאל אלכסנדרוס מוקדון את זקני הנגב: ...אמר להם אידין מתקרי חכים - אמרו ליה איזהו חכם הרואה את הנולד, אמר להם אידין מתקרי גיבור - אמרו לו איזהו גיבור הכובש את יצרו, אמר להן אידין מתקרי עשיר - אמרו ליה איזהו עשיר - השמח בחלקו, אמר להן - מה יעביד איניש ויחיה - אמרו ליה ימית עצמו, מה יעביד איניש וימות - יחיה את עצמו". (תלמוד בבלי תמיד, לב, עא).

תרגום: איזהו החכם? הרואה את הנולד. איזהו הגיבור? הכובש את יצרו. איזהו העשיר? השמח בחלקו. מה יעשה אדם ויחיה? ימית את עצמו. מה יעשה אדם וימות? יחיה את עצמו.

בשאלות הללו אלכסנדר מוקדון מוצג כמשכיל ולמדן שטבע האדם מסקרן אותו. כמי שתפס עצמו כעשיר, חכם וגיבור הוא התעניין כיצד נתפסות תכונות אלו בדת החדשה שפגש לראשונה, ואולי אף ביקש לוודא שגם בדת החדשה הזאת הוא נחשב כמוצלח מאוד בשלושת התחומים הללו. נראה שתשובות החכמים הפתיעו אותו. התשובות לקוחות ממסכת אבות ושמות ללעג את כוונתו, שכן הן מוכיחות שהגדולה האמיתית נמצאת בתוככי האדם, במידותיו המוסריות, ולא במעשים המכוונים כלפי חוץ, שיש להם מעטפת של פאר ותהילה¹.

מוריד הגשם

ביהדות האל נמצא במרכז ואילו בהלניזם – האדם במרכז. על פי התפיסה ההלניסטית, ככל שהאדם נהנה יותר כך הוא מחיה את עצמו, ואילו ביהדות – אדם שמספק את יצריו למעשה ממית את עצמו. התפיסה היהודית לא אוסרת על הנאה, אך מבקשת מסגרת וגבולות ברורים, שבהם האל במרכז.

סיפור נוסף שממחיש את הסקרנות של אלכסנדר במפגש של ההלניזם והיהדות הוא סיפור המשפט. מסופר שאלכסנדר מוקדון רצה לראות איך היהודים שופטים. הלך וישב בבית המשפט ושמע על

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

מחלוקת בין שני אנשים. האחד מכר את השדה שלו לשכנו. לאחר שהמכירה התבצעה מצא הקונה אוצר בחלקת האדמה שקנה וחשב ששלו הוא. המוכר התרעם וטען שהוא מכר את האדמה, אך לא התכוון למכור את האוצר שהיה טמון בה. אמר להם השופט: וכי למה תריבו, יש לך בת? ולך יש בן? יתחתנו בתו של זה עם בנו של זה והממון יישאר במשפחה. התרשם מאוד אלכסנדר מוקדון מהחלטת השופט. שאל אותו השופט מדוע אתה כל כך מתפלא? ענה לו: כי אצלנו זה שונה. הורגים את הראשון, הורגים את השני והמלכות לוקחת הכול. התפלא היהודי ושאל: אז איך יורד אצלכם גשם?

לכאורה אין קשר בין עניין המשפט לעניין הגשם, אך בפועל יש קשר ישיר. גשם הוא סימן של ברכה. אחד מתפקידיו של האל הוא להעביר גשמים או למנוע אותם, זה מעין חוזה בין אלוהים לאדם. על אחת וכמה באזור צחיח כמו שלנו, שבו הכול תלוי בחסדי שמיים. לא בכדי היו אנשים שהיו ידועים כמוריד גשם, הידוע שבהם היה חוני המעגל.

מסופר על איש יהודי שעבד בעסקי הבידור הפגאניים, ושמו פנטקקה, שמשמעותו "המחומש", כי עסק בחמש עבירות בכל יום: משכיר זונות, מייפה את התיאטרון, מכבס עבד, מתופף בשעת המופע ומרקד לפניו. פנטקקה מגלם לכאורה את היפוכו של העולם הערכי שהחכמים מכוונים אליו. רבי אבהו היה רב חשוב וידוע מקיסריה שחלם חלום ובו התגלה אדם מסוים ככזה שיוכל להוריד גשם. ביקש הרב לקרוא לפנטקקה. שאל אותו הרב למקצועו והלה פירט. שאל אותו: מה טוב עשית? סיפר שבעודו עובד בתיאטרון באה אישה צעירה בוכיה. כששאל מדוע אמרה לו שבעלה נזרק לבית הסוהר והיא רוצה לפדותו ולכן מעוניינת לעבוד בתיאטרון. הבין פנטקקה שזה לא מקום בשבילה והציע לה למכור את מיטתו ומצעייו בשוק ובכסף שתקבל תמורתם תפדה את בעלה מבית האסורים ולא תחטא פה. ענה לו רבי אבהו: "כדאי אתה שתתפלל (לגשם) ותיענה". דווקא פנטקקה נמצא ראוי ביותר לפתיחת השמיים כי המעשה שעשה הוא בניגוד לאינטרס הכלכלי ומחוץ להקשר ההלכתי, תוך ראיית סבל הזולת כעיקר וניסיון להקל עליו.²

בין מתיתיהו להורקנוס

המפגש בין שתי התרבויות ההלניסטיות והיהודית ייצר סקרנות ואיתה ההשפעה. השפעה זו אומנם תפסה מקום שהלך וגדל עם השנים, אך התהליך כולו נמצא תחת עיניהם הפקוחות של הרבנים, שהגיבו לתמורות. לעיתים התיירו ולעיתים קבעו גדרות. ככלל, המחקר קובע שלא הייתה התבוללות משמעותית, אלא השפעה. מטבע הדברים, ההשפעה בעיר הייתה יותר משמעותית מאשר בכפר, ובמעמדות הגבוהים יותר מאשר במעמדות הנמוכים.³

דוגמה להשפעה הזוחלת אפשר לראות בשמות. מתיתיהו החשמונאי, בן למשפחת כוהנים, שהנהיג בקנאות את המרד נגד היוונים ב-167 לפני הספירה וטיהר עם לוחמיו את בית המקדש, חי בראשית התקופה ההלניסטית בארץ ישראל, תחת שלטון בית סלאוקוס, יורשיו של אלכסנדר מוקדון במרחב. שמות חמשת בניו: יהודה, יהונתן, יוחנן, שמעון, אלעזר. שמות נכדיו וניניו כבר היו מושפעים מהתרבות הזרה: הורקנוס, אריסטובלוס, אלכסנדר ינאי וכו'.

השפעה ברורה נוספת אפשר לראות בתחום הבנייה והארכיטקטורה. למעשה, ליהודים לא הייתה מעולם תרבות חומרית משלהם; לכן התרבות הסובבת היא שהכתיבה להם במידה רבה כיצד לבנות את בתייהם, את חומות עריהם, את רחובותיהם, את מבני הציבור שלהם (כולל בית המקדש הראשון ובית המקדש השני בירושלים, ומאוחר יותר בתי הכנסת), באילו קישוטים ישתמשו, אילו כלי אוכל ייצרו, אילו בגדים ילבשו, וכיצד יקברו את מתיהם. מדור לדור שבו היהודים ואימצו את הסגנונות והאופנות שרווחו באותה העת.⁴

עם זאת, אמונותיהם הדתיות של היהודים נתפסו תמיד כשונות, ייחודיות ובלתי משתנות, ועל כן אפשר אולי לצפות להתנגדות גדולה יותר להשפעות חיצוניות בתחום זה, להתלבטות ולהתעסקות

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

מרבובות יותר של החכמים בהשפעות מהתחום הדתי, ואכן, הספרות היהודית מרבה לעסוק בנושאים אלו.

רבן גמליאל בבית המרחץ בעכו

ביקורו של רבן גמליאל בבית המרחץ של עכו הוא דוגמה טובה להתייחסות המוסד הדתי לשימוש במתקנים ההלניסטיים, שהיו לעיתים משופעים בפסלים שחלקם לבושים חלקית או לא לבושים כלל, דבר שביטא באופן מוחשי את ההדוניזם ההלניסטי, שהיה, כאמור, הפוך מתפיסת חז"ל. מצד שני, לא כתוב בתורה שאסור ללכת לבית המרחץ.

וכך מסופר: רבן גמליאל ביקר בעכו, עיר נמל מרכזית, שוודאי הייתה מושפעת מאוד מהתרבות ההלניסטית, לא נמנע מביקור בבית המרחץ ולא ראה בכך שום דבר חריג. החכם הרומי פרוקלוס בן פלוספוס שאל אותו שאלה הלכתית: כתוב בתורתכם "ולא ידבק בידך מאומה מן החרם" (דברים יג, יח) – מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי? הנוכרי עימת את התנהגותו של החכם עם ציטוט מפורש מן התורה, בפרשת עיר הנידחת. כאשר "בני בלעל" מצליחים להדיח תושבי עיר לעבודה זרה, מצווים ישראל להרוג את התושבים, להחרים את הרכוש ולשרוף אותו באש. כיצד אם כן, שואל פרוקלוס, מרשה רבן גמליאל לעצמו לרחוץ בשלווה בנוכחותו של פסל האלה אפרודיטי? רבן גמליאל מבקש לא לענות בעודו בבית המרחץ ומשהה את תשובתו.

כשיצא ענה רבן גמליאל תשובה מפורטת שנראה שעלתה עם תפיסתו ההלכתית: הוא מסביר שהוא נמצא במקום הטבעי לו והוא זו שנכנסה למרחב שלו. עוד מוסיף שהפסל של אפרודיטי אינו חלק מפולחן, כי פולחנה של האלה נחגג אחרת, ולכן הוא רק פסל, ללא ההקשר הדתי. מעבר לכך, אם היו השאר מתייחסים לזה כאל פולחן דתי ומקום קדוש לא היו מתירים להתנהג שם כמו שמתנהגים⁵.

הלל הזקן וצלם אלוהים

למעשה השאלות הללו בדבר הביקור בבית המרחץ עלו עוד לפני ימיו של רבן גמליאל, שחי בין השנים 80-115 לספירה. דיון דומה אנו מכירים גם מימיו של הלל הזקן, שנולד ב-113 לפני הספירה.

"הלל הזקן, שבשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מהלך והולך עמם, אמרו לו תלמידיו ר' להיכן אתה הולך? אמר להם לעשות מצווה. אמרו לו וכי מה מצווה זו? אמר להן לרחוץ בבית המרחץ. אמרו לו וכי זו מצווה היא? אמר להם הן מה אם איקונין של מלכים שמעמידים אותו בבתי טרטיאות ובבתי קרקסאות מי שנתמנה עליהם הוא מורקן ושוטפן והן מעלין לו מזונות ולא עוד אלא שהוא מתגדל עם גדולי מלכות, אני שנבראתי בצלם ובדמות דכתיב (בראשית ב, ו) "כי בצלם אלוהים עשה את האדם" על אחת כמה וכמה (ויקרא רבה לד, ג).

להלל היה חידוש שהתמיהה את התלמידים שלו: לרחוץ בבית המרחץ זו מצווה. מדוע? הוא למד מאיקונין של מלכים (=הפסלים) שהם שומרים על הצלמים שלהם. "כך אני צריך לשמור על הגוף שלי (=הצלם שלי), כי הצלם שלי הוא האלוהים שלי.

הלל משתמש במשל הלקוח מהווי החיים הרומי. "משל לאיקונין של מלכים" – איקונין – מהמילה היוונית "אייקון", משמעו דמות. קיסרים היו מציבים את פסליהם בתיאטרות ובקרקסאות. הפסלים היו זוכים לשטיפה ולמירוק והשוטף היה מקבל משכורת – "מזונות", וזוכה להיות בין גדולי מלכות. אם כך מטפחים פסל של קיסר, אומר הלל, ודאי שיש לטפח את הצלם של אלוהים – האדם⁶.

התיאטרון מול בית המדרש

התיאטרון היה אחד מהמוסדות ההלניסטיים הבולטים של התקופה. כל עיר רומית באימפריה שכיבדה את עצמה התפארה במבנה תיאטרון מרשים וערי ארץ ישראל לא יצאו דופן בכך. כ-500 שנה היה התיאטרון מוסד מרכזי מאוד באדריכלות המיוחדת שלו ובתוכן הפגאני שלו. סופו הגיע עם עלייתה והתבססותה של הנצרות, שראתה בו מקור לתועבה.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

עבור החכמים סימל התיאטרון את היפוכו של בית המדרש. בתפילה שנאמרת ביציאה מבית המדרש מוזכר התיאטרון, דבר המעיד עד כמה היה נוכח בהווה היהודית וכמה כוח רצון היה צריך יהודי כדי לא להתפתות:

"בכניסתו מהו אומר יהי רצון מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שלא אקפיד כנגד חברי ולא חברי יקפידו כנגדי שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא שלא נאסור את המותר ולא נתיר את האסור ונמצאתי מתבייש לעולם הזה ולעולם הבא.

וביציאתו מהו אומר מודה אני לפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות ולא נתת חלקי בבתי תרסיות ובבתי קרקסיות שאני עמל והן עמלים אני שוקד והן שוקדים אני עמל לירש גן עדן והן עמלים לבאר שחת שנאמר (תהלים טז) כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת". (דף לג, א, פרק ד, הלכה ב גמרא).

וכשרצו החכמים לחזור ולהדגיש את הנהירה הפסולה נעזרו בפסוק מספר תהלים:

"אֲשֶׁרִי הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא הֵלֵךְ בְּעֶצֶת רָשָׁעִים וּבְדֶרֶךְ חָטָאִים לֹא עָמַד וּבְמוֹשֵׁב לְצִידִים לֹא יָשָׁב, כִּי אִם בְּתוֹרַת ה' חָפָצוֹ וּבְתוֹרָתוֹ יִהְיֶה יוֹמָם וְלַיְלָה" (תהלים א, א).

דרש רבי שמעון בן פזי: "אֲשֶׁרִי הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא הֵלֵךְ" - לְטִרְטִיאוֹת וּלְקִרְקָסוֹת שֶׁל עוֹבְדֵי כּוֹכָבִים. "וּבְדֶרֶךְ חָטָאִים לֹא עָמַד" - זֶה שֶׁלֹּא עָמַד בְּקִנְיָו. "וּבְמוֹשֵׁב לְצִידִים לֹא יָשָׁב" - שֶׁלֹּא יָשָׁב בְּתַחבּוּלוֹת. שָׁמָּה יֵאמָר אָדָם: הוֹאִיל וְלֹא הֵלַכְתִּי לְטִרְטִיאוֹת וּלְקִרְקָסוֹת וְלֹא עָמַדְתִּי בְּקִנְיָו, אֵלֶּךְ וְאַתְּגֵרָה בְּשִׁנְיָה - תִּלְמֹד לומר: "וּבְתוֹרָתוֹ יִהְיֶה יוֹמָם וְלַיְלָה".

קנגיון – זירת קרבות בין חיות. בתחבולות – התחבולה היא: ללכת לישון במקום ללמוד תורה.

(תלמוד בבלי, עבודה זרה יח, עב).

כדי להימנע מפיתוי העיר ההלניסטית הזהירו החכמים לא ללכת בדרך שמובילה לעיר של עובדי אלילים, ועל אחת כמה וכמה לא לחיות בעיר כזאת. הדרך מותרת רק אם היא משותפת:

"עיר שיש בה עבודת כוכבים אסור ליכנס לתוכה ולא מתוכה לעיר אחרת דברי רבי מאיר וחכ"א כל זמן שהדרך מיוחדת לאותו מקום אסור אין הדרך מיוחדת לאותו מקום מותר"

(תלמוד בבלי, מסכת עבודה זרה, דף יב, א).

הם אף פרטו מה עלול להשתבש לאדם יהודי שמבקש לשמור מצוות ונתקל בבעיה יומיומית בזמן הימצאותו בעיר של עובדי אלילים:

"ישב לו קוץ בפני עבודת כוכבים לא ישחה ויטלנה מפני שנראה כמשתחוה לעבודת כוכבים, ואם אינו נראה - מותר. נתפזרו לו מעותיו בפני עבודת כוכבים - לא ישחה ויטלם מפני שנראה כמשתחוה לעבודת כוכבים, ואם אינו נראה - מותר. מעיין המושך לפני עבודת כוכבים לא ישחה ויטלנה מפני שנראה כמשתחוה לעבודת כוכבים ואם אינו נראה - מותר. פרצופות המקלחין מים לכרכין לא יניח פיו על פיהם וישתה מפני שנראה כמנשק לעבודת כוכבים כיוצא בו, לא יניח פיו על סילון וישתה מפני הסכנה, מאי אינו נראה אילימא דלא מתחזי והאמר רב יהודה אמר רב כל מקום שאסרו חכמים מפני מראית העין אפילו בחדרי חדרים אסור אלא אימא אם אינו נראה כמשתחוה לעבודת כוכבים - מותר. (תלמוד בבלי, מסכת עבודה זרה, יב, א).

כלומר, כל פעולה פשוטה של שליפת קוץ מכף רגלו אסורה כי עצם ההתכופפות יכולה להתפרש כהשתחוות. אפילו אם נפלו מטבעותיו והתפזרו – אל לו להתכופף ולאסוף אותן, כי עלולים לחשוב שהתכופף כדי להשתחוות ולכן יש איסור, והכל בגלל מראית עין.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

תחרות קשה על הלב היהודי

כשבדקים את רצף ההתנגדות של החכמים לתרבות החדשה רואים שבתחילה לא דובר על כך. למשל, בימי הלל הזקן, במאה השנייה לפני הספירה, אין התייחסות לחיים המשותפים בעיר מעורבת. אולי כי לא נותרו לנו מקורות כתובים שיעידו על כך או שאולי התופעה הייתה כל כך שולית, שהחכמים לא נדרשו לה. עם התבססות העיר וצמיחתה הכלכלית והתרבות טובות ההנאה שנמצאו ליהודים בעצם ישיבתם בעיר מעורבת, החלו להתפוגג החששות של היהודים ונראה כי יותר ויותר יהודים ביקרו במוסדות התרבות ההלניסטיים. במקביל, עלה גם מספר הפעמים שחז"ל התערבו וזעקו להגביה את הגדרות, כפי שמציגים המקורות שהובאו להלן. כשגם זה הפך לתופעה נפוצה, אנו שומעים על יהודים שבחרו להשתתף בצורת בידור זו ולקחו בה חלק פעיל, אם כקהל נלהב או כצוות העובדים. במקרים אלה נאלצו חז"ל בלית ברירה לרכך את עמדתם ולהתפשר עם המציאות. מחאתם של חז"ל כלפי הקהל שבא לראות את מופעי הגלדיאטורים הייתה אמנם חזקה, אך בקול רפה הם נאלצו להסכים ובתנאי שיהיה לכך צידוק יהודי, הלכתי כלשהו⁷.

בנוסף לקהל, שכנראה היה צופה נלהב באירועים מעין אלה, אנו שומעים על יהודים שהיו חלק מעובדי המקום. ריש לקיש, לדוגמה, שחי בין השנים 200-275 לספירה, החל את חייו הבוגרים כלודר, גלדיאטור, ובמשך תקופה היה גם מנהיג חבורת שודדים, עד שנפגש עם רבי יוחנן, ששידל אותו לבוא עימו לבית המדרש, שם הפך להיות חכם גדול.

אם כן, אנו למדים שהתרבות החדשה שכבשה את ארץ ישראל עם כיבושיה של אלכסנדר מוקדון הייתה נוכחת כמעט בכל תחומי החיים ואפילו בענייני הלכה. מבדיקת תגובות חז"ל אפשר לראות בבירור שתקיפותם והתערבותם הפכה יותר ויותר נוכחת. אפשר להסביר את זה בהשתלבות היהודית שהלכה וגברה עם השנים, כפי שצוין, ובנוסף, יש להביא בחשבון את השבר הגדול שחוזה עם ישראל בשנת 70 לספירה, עם חורבנו של בית המקדש השני. המקום שמגנט אליו את יהודי ארץ ישראל והגולה במשך אלף שנה נחרב, מנגד עולה ומשגשגת תרבות מפתה, מלאה ביתרונות מוחשיים וגשמיים, והתחרות על ליבו של היהודי הפכה להיות קשה ומורכבת יותר. גם זו סיבה להתרבות התערבותם של החכמים וניסיונותיהם להציב גבולות ברורים.

לסיכום, במבט מפוכח על התקופה אפשר לומר שהיהדות שהחלה להתגבש מחדש אחרי חורבן הבית היא כמו קונגלומרט המורכב מגוונים שונים של יהודים: יש כאלה שמשכו בעורלה לאחר המילה, כדי שלא יוכר שנימולו, בייחוד היהודים הצעירים שרצו להשתתף במשחקים והתביישו במילתם, דרך אלה ששמרו על יהדותם, אך לא ראו כל פגם בביקור במוסדות תרבות הלניסטיים כמו תיאטרון ואמפיתיאטרון, ועד לקיצוניים שלא הביטו במטבע שהוציאו מכיסם כי היה טבוע בה דיוקן של השליט ומבחינתם לא יעברו על הדיבר השני של נוכחות פסלים בחייהם.

מקורות:

מילה באבן, ציפורי בספרות חז"ל, מאת פלטיאל גיאת.

חכמים, אגדתא, קריאות בספרות האגדה, מאת בנימין לאו, כרכים ב', ג'.

1. דעת, לימודי יהדות ורוח, הוצאת מכללת הרצוג – גוש עציון. אגדות חז"ל, חוכמתו, מסעותיו ואוצרותיו של אלכסנדר מוקדון, מסכת תמיד דף ל"א, מאת אבי פרידמן
(<https://www.daat.ac.il/chazal/maamar.asp?id=323>)

2. אלפא ביתא תלמודי, מאת רות קלדרון, עמודים 66-67.

3. הלניזם והעולם היהודי בעת העתיקה: ב. המונחים "הלניזם" ו"התייוונות", מאת פרופ' ישראל ל. לוין.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

(<https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=15654>)

4. הלניזם והעולם היהודי בעת העתיקה: ב. המונחים "הלניזם" ו"התייונות", מאת פרופ' ישראל ל. לוין.

<https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=15654>

5. רבן גמליאל פוגש את אפרודיטי, הוצאת מכון שלום הרטמן, מאת הרבה סיגלית אור.

<https://heb.hartman.org.il/rabban-gamliel-meets-aphrodite>

6. מה זאת מצווה? ויקרא רבה פרשה ל"ד.

<https://l1nq.com/9ZQjO>

תרבות.

7. יחס היהודים לתיאטרון בתקופה הרומית, מאת ד"ר שרית קופמן-שמחון.

<https://arts.tau.ac.il/theater/arc/Romi>